

स्नातक तह तृतीय बर्षको पाठ्यक्रम मूल्याङ्कन ४३१ मा आधारीत

लुकेको पाठ्यक्रम Hidden Curriculum

एकाई १

लेखक
अप्सरा श्रेष्ठ

बिषयसुची

१ लुकेको पाठ्यक्रमको परिभाषा [Hidden Curriculum).....	3
२ लुकेको पाठ्यक्रमका विशेषताहरू.....	3
३ लुकेको पाठ्यक्रमका घटकहरू.....	4
४ लुकेको पाठ्यक्रमका उदाहरणहरू.....	4
५ लुकेको पाठ्यक्रमको महत्व र प्रभाव.....	5
६ लुकेको पाठ्यक्रमलाई कसरी सकारात्मक बनाउने ?.....	6
७ लुकेको पाठ्यक्रमका सैद्धान्तिक मोडेलहरू)Theoretical Models of Hidden Curriculum).....	6
१. कार्यात्मकवादी मोडेल (Functionalist Model).....	7
२. द्वन्द्ववादी/समालोचनात्मक मोडेल (Conflict/Critical Model)	8
३. उदारवादी/व्यक्तिवादी मोडेल (Liberal/Phenomenological Model).....	9
४. अन्य आधुनिक/व्यवस्थापन मोडेलहरू (Contemporary Models).....	9
यी मोडेलहरूको तुलना (संक्षिप्त तालिका जस्तो व्याख्या).....	10
निष्कर्ष	10

परिचय

पाठ्यक्रम भनेको विद्यालयमा औपचारिक रूपमा पढाइने विषयवस्तु, पाठ्यपुस्तक, पाठ योजना र मूल्यांकन प्रक्रिया हो। तर विद्यार्थीहरूले स्कूलमा यस्ता धेरै कुरा सिक्छन् जुन कुनै किताबमा लेखिएको हुँदैन, शिक्षकले स्पष्ट रूपमा भन्दैनन्, तर दैनिक जीवन, व्यवहार, नियम र वातावरणबाट सिक्छिन्। यस्तो सिकाइलाई नै **लुकेको पाठ्यक्रम** (Hidden Curriculum) भनिन्छ। यो पाठ्यक्रम औपचारिक पाठ्यक्रमभन्दा बढी प्रभावशाली हुन सक्छ किनकि यो विद्यार्थीको व्यक्तित्व, मूल्य-मान्यता, व्यवहार र सामाजिक समझमा गहिरो असर पार्छ।

यो अवधारणा पहिलो पटक फिलिप ज्याक्सन (Philip W. Jackson) ले सन् १९६८ मा आफ्नो पुस्तक *Life in Classrooms* मा प्रस्तुत गरेका थिए। उनले भनेका छन् कि स्कूल जीवनमा विद्यार्थीहरूले 'भीड', 'प्रशंसा' र 'शक्ति' (crowds, praise, and power) जस्ता कुराबाट धेरै कुरा सिक्छन् जुन औपचारिक रूपमा सिकाइँदैन। नेपालको सन्दर्भमा पनि यो लागू हुन्छ – जस्तै विद्यालयमा शिक्षकको अगाडि 'हात जोडेर नमस्कार गर्ने' वा 'कक्षामा चुप लागेर बस्ने' जस्ता व्यवहारहरू लुकेको पाठ्यक्रमबाटै सिक्छिन्।

१ लुकेको पाठ्यक्रमको परिभाषा [Hidden Curriculum]

लुकेको पाठ्यक्रम भनेको स्कूल वा शैक्षिक संस्थामा विद्यार्थीहरूले अनजानमा सिक्ने ती नियम, मूल्य, मान्यता, व्यवहार र सामाजिक अपेक्षाहरू हुन् जुन औपचारिक पाठ्यक्रममा लेखिएको हुँदैन। यो 'लुकेको' हुन्छ किनकि यो स्पष्ट रूपमा सिकाइँदैन, तर स्कूलको वातावरण, शिक्षकको व्यवहार, सहपाठीहरूको अन्तरक्रिया, नियमहरूको प्रयोग र दैनिक दिनचर्याबाट स्वतः सिक्छिन्।

जेन मार्टिन (Jane Martin) ले यसलाई 'स्कूलमा सिकाइने तर खुला रूपमा उद्देश्य नराखिएको पाठहरू' भनेकी छन्। नेपालको शिक्षा प्रणालीमा यो 'सुसुप्त पाठ्यक्रम' (Hidden Curriculum) को रूपमा पनि चिनिन्छ, जसले विद्यार्थीलाई समाजमा कसरी ढालिने, कसरी अनुशासित हुने र कसरी सामाजिक भूमिका निर्वाह गर्ने सिकाउँछ।

२ लुकेको पाठ्यक्रमका विशेषताहरू

लुकेको पाठ्यक्रमका मुख्य विशेषताहरू यस प्रकार छन्: यो पूर्ण रूपमा अनौपचारिक र अप्रत्यक्ष हुन्छ, अर्थात् कुनै पनि पाठ्यपुस्तक, पाठ योजना वा शिक्षण उद्देश्यमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको हुँदैन तर विद्यार्थीहरूले स्कूलको दैनिक वातावरण, शिक्षकको व्यवहार, सहपाठीहरूको अन्तरक्रिया, नियमहरूको प्रयोग र स्कूलको संस्कृतिबाट स्वतः सिक्छन्। यो सधैं अदृश्य तर

शक्तिशाली हुन्छ, जसले औपचारिक पाठ्यक्रमभन्दा बढी गहिरो र दीर्घकालीन प्रभाव पार्छ। यसले सामाजिकरणको मुख्य माध्यमको रूपमा काम गर्छ र विद्यार्थीमा अनुशासन, समय व्यवस्थापन, पदक्रम स्वीकार, सहकार्य, सम्मान, प्रतिस्पर्धा जस्ता मूल्यहरू तथा व्यवहारहरू स्थापित गर्छ। यसको प्रभाव सकारात्मक (जस्तै जिम्मेवारीबोध, सहनशीलता) र नकारात्मक (जस्तै लैङ्गिक भूमिका, जातीय भेदभाव, असमानताको स्वीकृति) दुवै हुन सक्छ। यो सबै विद्यार्थीमा एकै किसिमले लागू हुँदैन; विद्यार्थीको सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक पृष्ठभूमिअनुसार फरक-फरक प्रभाव पार्छ र जीवनभरि रहिरहने गरी व्यक्तित्व विकासमा योगदान दिन्छ।

लुकेको पाठ्यक्रमका मुख्य विशेषताहरू निम्न छन्:

- **अनौपचारिक र अप्रत्यक्ष:** यो किताब वा पाठ योजनामा उल्लेख हुँदैन। शिक्षकले 'यो सिक' भनेर भन्दैनन्, तर आफ्नो व्यवहारबाट देखाउँछन्।
- **सामाजिकरणको माध्यम :** यसले विद्यार्थीलाई समाजको नियम, मूल्य र संस्कृति सिकाउँछ। जस्तै – समयको महत्व, मेहनत, सहयोग, सम्मान आदि।
- **सकारात्मक र नकारात्मक दुवै प्रभाव :** यसले राम्रा कुरा (जस्तै अनुशासन, सहिष्णुता) सिकाउँछ तर कहिलेकाहीँ नकारात्मक पनि (जस्तै जातीय भेदभाव, लैङ्गिक असमानता) सिकाउन सक्छ।
- **सबै विद्यार्थीमा फरक प्रभाव :** धनी परिवारका बच्चासहित सजिलै बुझ्छन्, तर ग्रामीण वा पिछडिएको पृष्ठभूमिका बच्चालाई गाह्रो हुन सक्छ।
- **दीर्घकालीन असर:** यो सिकाइ जीवनभरि रहिरहन्छ र व्यक्तिको व्यवहारमा देखिन्छ।

उदाहरण: नेपालका धेरै विद्यालयमा शिक्षकले विद्यार्थीलाई 'सधैं सफा लुगा लगाउनु' भन्दैनन्, तर सफा लुगा लगाएकालाई बढी प्रशंसा गर्छन्। यो लुकेको पाठ्यक्रमबाट 'सफाई र सुव्यवस्थाको महत्व' सिकिन्छ।

३ लुकेको पाठ्यक्रमका घटकहरू

लुकेको पाठ्यक्रमका प्रमुख घटकहरू निम्न छन्:

१. **शिक्षकको व्यवहार र रोल मोडेलिङ** शिक्षकले जे गर्छन्, विद्यार्थीले त्यही सिक्छन्। यदि शिक्षक समयमा आउँछन्, सम्मानजनक बोल्छन् भने विद्यार्थीले पनि त्यस्तै सिक्छन्। तर शिक्षकले कुनै विद्यार्थीलाई बढी मन पराउँदा अरूलाई कम महत्व दिँदा भेदभाव सिकिन सक्छ।

२. **स्कूलको नियम र अनुशासन प्रणाली** कक्षामा हात उठाएर बोल्ने, लाइनमा उभिने, घण्टी बज्दा चुप लाग्ने जस्ता नियमहरूबाट अनुशासन र सामूहिक व्यवहार सिकिन्छ।

३. **सहपाठीहरूको अन्तरक्रिया** साथीहरूबीचको खेल, झगडा, सहयोगबाट सामाजिक सीप सिकिन्छ। जस्तै – बलियोले कमजोरलाई हेर्ने दृष्टिकोणबाट नेतृत्व वा दबाबको व्यवहार सिकिन्छ।

४. **स्कूलको भौतिक वातावरण** स्कूलको भवन, कक्षाको सजावट, खेल मैदान आदिले पनि प्रभाव पार्छ। सफा र सुन्दर स्कूलले सौन्दर्यबोध सिकाउँछ।

५. **सांस्कृतिक र सामाजिक मूल्यहरू** नेपालमा 'गुरुको सम्मान', 'ज्येष्ठको आदर', 'समूहमा काम गर्ने' जस्ता मूल्यहरू लुकेको पाठ्यक्रमबाटै सिकिन्छन्। तर कहिलेकाहीं लैङ्गिक भूमिका (केटा बलियो, केटी नरम) जस्ता पुराना धारणा पनि सिकाइन्छ।

४ लुकेको पाठ्यक्रमका उदाहरणहरू

• नेपालको सन्दर्भमा:

- विद्यालयमा राष्ट्रिय गान गाउने बेला सबै उभिनुपर्छ – यसबाट राष्ट्रप्रेम र अनुशासन सिकिन्छ।
- शिक्षकले 'राम्रो नम्बर ल्याउनुपर्छ' भन्दा विद्यार्थीले प्रतिस्पर्धा र सफलताको महत्व बुझ्छन्।
- कुनै जात वा लिङ्गका विद्यार्थीलाई बढी अवसर दिँदा असमानताको भावना विकास हुन्छ।

• सामान्य उदाहरणहरू:

- कक्षामा प्रश्न सोध्दा हात उठाउने – यसबाट औपचारिकता सिकिन्छ।
- समयमा होमवर्क बुझाउने – जिम्मेवारीबोध सिकिन्छ।
- खेलकुदमा हार्नेले पनि मुस्कुराउनु – खेल भावना र सहनशीलता सिकिन्छ।

५ लुकेको पाठ्यक्रमको महत्व र प्रभाव

लुकेको पाठ्यक्रमको महत्व र प्रभाव निकै गहिरो र बहुआयामिक हुन्छ। यो औपचारिक पाठ्यक्रम जस्तै) किताबी ज्ञान, विषयवस्तु र परीक्षा भन्दा बढी प्रभावशाली हुन सक्छ किनकि यसले विद्यार्थीको समग्र (व्यक्तित्व, मूल्यमान्यता-, व्यवहार, सामाजिक समझ र जीवन दृष्टिकोणलाई दीर्घकालीन रूपमा आकार दिन्छ। यसको महत्व यस कारण छ कि स्कूल जीवनमा विद्यार्थीले किताबबाट सिक्ने ज्ञानभन्दा बढी वास्तविक जीवन उपयोगी सीपहरू (जस्तै अनुशासन), समय व्यवस्थापन, सहकार्य, अधिकारको सम्मान,

प्रतिस्पर्धा, सहनशीलता, जिम्मेवारीबोध आदि लुकेको पाठ्यक्रमबाट नै सिक्छन्। यो सामाजिकरण (socialization) को मुख्य माध्यम हो जसले विद्यार्थीलाई समाजको सदस्य बनाउँछ, उनीहरूलाई सामाजिक नियमहरू, संस्कृति र अपेक्षाहरूसँग जोड्छ। नेपाल जस्तो बहुसांस्कृतिक र विविधतायुक्त समाजमा यसले राष्ट्रिय एकता, गुरुशिष्य परम्परा-, ज्येष्ठ सम्मान, समूहमा काम गर्ने भावना जस्ता सकारात्मक मूल्यहरू स्थापित गर्न मद्दत गर्छ। यसले विद्यार्थीको आत्मसम्मान, आत्मविश्वास र भावनात्मक विकासमा पनि ठूलो भूमिका खेल्छ। लुकेको पाठ्यक्रमले विद्यार्थीको समग्र विकासमा ठूलो भूमिका खेल्छ। यसले औपचारिक ज्ञानभन्दा बढी जीवन उपयोगी सीप सिकाउँछ। यसले विद्यार्थीलाई समाजमा ढाल्छ, तर यदि नकारात्मक छ भने विभेद, असमानता बढाउँछ। शिक्षक र अभिभावकले यसलाई बुझेर सकारात्मक बनाउन सक्छन्। नेपालको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम फ्रेमवर्क (CDC, 2071) मा पनि समग्र विकासमा जोड दिइएको छ, जसमा लुकेको पाठ्यक्रमले योगदान दिन्छ।

यसको प्रभाव सकारात्मक र नकारात्मक दुवै हुन सक्छ। **सकारात्मक प्रभावहरू** मा यसले विद्यार्थीलाई जिम्मेवार, अनुशासित, सहयोगी र सामाजिक रूपमा सक्षम बनाउँछ। उदाहरणका लागि, कक्षामा समयमा उपस्थित हुने, हात उठाएर बोल्ने, सहपाठीसँग साझेदारी गर्ने जस्ता व्यवहारबाट जीवनभरि उपयोगी सीपहरू विकास हुन्छन्। शिक्षकको राम्रो रोल मोडेलिङबाट नैतिकता, इमानदारी र मेहनतको महत्व बुझिन्छ। यसले विद्यार्थीलाई कार्यस्थल, समाज र परिवारमा सफल हुन तयार पार्छ। उच्च शिक्षामा पनि यसले विद्यार्थीलाई अनौपचारिक नियमहरू (जस्तै प्रोफेसरसँग कसरी कुरा गर्ने, नेटवर्किङ गर्ने) सिकाएर करियरमा फाइदा पुर्याउँछ। नेपालको सन्दर्भमा यसले स्थानीय संस्कृति, परम्परा र सामाजिक सद्भावलाई मजबुत बनाउँछ।

नकारात्मक प्रभावहरू पनि उत्तिकै गम्भीर छन्। लुकेको पाठ्यक्रमले कहिलेकाहीँ असमानता, भेदभाव र विभेदलाई सामान्य ठानेर कायम राख्छ। जस्तै – शिक्षकले कुनै विशेष जाति, लिङ्ग वा आर्थिक पृष्ठभूमिका विद्यार्थीलाई बढी महत्व दिँदा अरुमा हीनभावना विकास हुन सक्छ। धनी वा शहरी पृष्ठभूमिका बच्चाहरू 'अदृश्य नियमहरू' सजिलै बुझ्छन्, तर ग्रामीण, दलित, महिला वा पिछडिएको वर्गका बच्चालाई गाह्रो हुन्छ जसले उनीहरूको आत्मविश्वास घटाउँछ र असफलताको भावना बढाउँछ। यसले पूँजीवादी समाजमा वर्गीय असमानता दोहोर्याउने (reproduction of inequality) काम गर्छ। यसबाहेक, अत्यधिक प्रतिस्पर्धा, पूर्णतावाद (perfectionism), मानसिक तनाव, चिन्ता र डिप्रेसन जस्ता समस्या निम्त्याउन सक्छ। नेपालमा पनि लैङ्गिक भूमिका (केटालाई बलियो, केटीलाई नरम) वा जातीय पूर्वाग्रह जस्ता पुराना धारणाहरू यसबाट सिक्किन सक्छन् जसले समाजमा असमानता बढाउँछ। समग्रमा, लुकेको पाठ्यक्रमको महत्व यसको अदृश्य शक्तिमा छ – यो औपचारिक पाठ्यक्रम जतिकै वा बढी प्रभाव पार्छ तर यसलाई नियन्त्रण गर्न सकिन्छ। शिक्षक, प्रधानाध्यापक, अभिभावक र नीति निर्माताले यसलाई सचेत रूपमा बुझेर सकारात्मक बनाउन सक्छन्। जस्तै – समावेशी वातावरण बनाउने,

सबैलाई समान अवसर दिने , सकारात्मक रोल मोडेलिङ गर्ने र नकारात्मक पक्षहरू हटाउने प्रयासबाट यसलाई विद्यार्थीको समग्र विकासको लागि उपयोगी बनाउन सकिन्छ। नेपालको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम फ्रेमवर्कमा पनि समग्र विकासमा जोड दिइएको छ, जसमा लुकेको पाठ्यक्रमलाई सकारात्मक दिशामा प्रयोग गर्न सकिन्छ। यसलाई बेवास्ता गरे समाजमा असमानता बढ्छ , तर यसलाई बुझेर प्रयोग गरे विद्यार्थीहरू सक्षम, नैतिक र सद्भावपूर्ण नागरिक बन्न सक्छन्।

६ लुकेको पाठ्यक्रमलाई कसरी सकारात्मक बनाउने ?

- शिक्षकले आफ्नो व्यवहारबाट राम्रो उदाहरण दिने।
- स्कूलमा समानता र समावेशिताको वातावरण बनाउने।
- विद्यार्थीलाई स्पष्ट रूपमा सामाजिक सीप सिकाउने।
- नियमहरू सबैका लागि समान लागू गर्ने।

७ लुकेको पाठ्यक्रमका सैद्धान्तिक मोडेलहरू (Theoretical Models of Hidden Curriculum) (सरल, मानवीय र शुद्ध नेपाली भाषामा विद्यार्थीहरूले बुझ्ने गरी विस्तृत व्याख्या)

लुकेको पाठ्यक्रम (Hidden Curriculum) को अवधारणा सन् १९६० को दशकदेखि शिक्षा क्षेत्रमा चर्चित छ। यो अवधारणा विभिन्न सिद्धान्तकारहरूले फरक-फरक दृष्टिकोणबाट हेरेका छन्। मुख्य रूपमा यसलाई तीन/चार प्रमुख सैद्धान्तिक मोडेल वा परिप्रेक्ष्यमा विभाजन गर्न सकिन्छ। यी मोडेलहरूले लुकेको पाठ्यक्रमलाई कसरी बुझ्ने, यसको उद्देश्य के हो र समाजमा कस्तो प्रभाव पार्छ भन्ने कुरा स्पष्ट गर्छन्। यी मोडेलहरू मुख्य रूपमा शिक्षा समाजशास्त्र (Sociology of Education) बाट आएका हुन् र नेपाल जस्तो समाजमा पनि लागू हुन्छन्।

१) कार्यात्मकवादी मोडेल (Functionalist Model)

यो सबैभन्दा पुरानो र परम्परागत मोडेल हो। यसलाई संरचनात्मक-कार्यात्मक दृष्टिकोण पनि भनिन्छ।

- मुख्य सिद्धान्तकारहरू:
 - Philip W. Jackson (सन् १९६८, पुस्तक :Life in Classrooms)
 - Robert Dreeben
 - Emile Durkheim र Talcott Parsons को प्रभावबाट आएको।

- **मुख्य विचार**: लुकेको पाठ्यक्रम स्कूलले समाजलाई स्थिर र एकताबद्ध राख्नका लागि सिकाउने अनौपचारिक नियमहरू हुन्। यसले विद्यार्थीलाई समाजको सदस्य बनाउँछ (socialization)। स्कूलमा विद्यार्थीले सिक्ने मुख्य कुराहरू:
 - अनुशासन (discipline)
 - समयको पालना
 - सहकार्य र समूहमा काम गर्ने
 - पदक्रम (hierarchy) स्वीकार गर्ने
 - नियम पालना गर्ने

Jackson ले भनेका छन्: स्कूल जीवनमा तीन मुख्य कुरा सिकिन्छ – भीड (crowds), प्रशंसा (praise), र शक्ति (power)। यसबाट विद्यार्थीले समाजमा कसरी ढालिने सिक्छन्।

- **उदाहरण नेपालमा**: कक्षामा हात उठाएर बोल्ने, लाइनमा उभिने, राष्ट्रिय गानमा उभिने जस्ता व्यवहारबाट अनुशासन र राष्ट्रिय एकता सिकिन्छ। यो मोडेल अनुसार यस्ता कुरा समाजलाई राम्रो बनाउन आवश्यक छन्।
- **सकारात्मक पक्ष**: समाजलाई एकताबद्ध राख्छ।
- **आलोचना**: असमानता र विभेदलाई पनि सामान्य ठान्छ, जसलाई परिवर्तन गर्नुपर्छ भन्ने कुरा बेवास्ता गर्छ।

२) समालोचनात्मक मोडेल/द्वन्द्ववादी (Conflict/Critical Model)

यो मोडेलले लुकेको पाठ्यक्रमलाई नकारात्मक रूपमा हेर्छ। यसले समाजमा विद्यमान असमानता (class, gender, race) लाई कायम राख्ने माध्यम ठान्छ।

- **मुख्य सिद्धान्तकारहरू**:
 - Samuel Bowles र Herbert Gintis (Schooling in Capitalist America, १९७६ (- Correspondence Principle)
 - Pierre Bourdieu (Cultural Capital र Symbolic Violence)
 - Michael Apple
 - Henry Giroux
 - Jean Anyon
- **मुख्य विचार**: लुकेको पाठ्यक्रमले वर्चस्वशाली वर्ग (ruling class) को मूल्य, संस्कृति र शक्ति संरचना कायम राख्छ। यसले निम्न वर्गका विद्यार्थीलाई आफ्नो स्थान स्वीकार गर्न बाध्य बनाउँछ।

- Bowles & Gintis को **Correspondence Principle**: स्कूलको संरचना कामको ठाउँ [workplace] सँग मिल्दोजुल्दो हुन्छ। जस्तै – शिक्षकको आज्ञा पालना मालिकको आज्ञा = पालना। यसले पूँजीवादी समाजमा कामदार उत्पादन गर्छ।
- Bourdieu को **Cultural Capital**: मध्यम उच्च वर्गका बच्चाहरूले स्कूलमा सजिलै सफल हुन्छन्/भाषा) किनकि उनीहरूको घरमा सिकेका व्यवहार, शिष्टाचार नै लुके (को पाठ्यक्रमसँग मिल्छ।
- Jean Anyon को अध्ययन विभिन्न सामाजिक वर्गका स्कूलमा फरक लुकेको पाठ्यक्रम : हुन्छ। धनी स्कूलमा रचनात्मकता सिकाइन्छ, गरिब स्कूलमा आज्ञाकारिता सिकाइन्छ।
- Giroux ले यसलाई प्रतिरोध (resistance) को सम्भावना पनि देखेका छन्।
- **उदाहरण नेपालमा**: निजी स्कूलमा अङ्ग्रेजी माध्यम र 'आधुनिक' व्यवहार सिकाइन्छ जसले उच्च वर्गका बच्चाहरूलाई फाइदा दिन्छ। सरकारी स्कूलमा बढी अनुशासन र रटन्ते पढाइ हुन्छ जसले निम्न वर्गलाई 'अनुशासित कामदार' बनाउँछ। जातीय/लैङ्गिक भेदभाव पनि लुकेको रूपमा सिकिन सक्छ।
- **सकारात्मक पक्ष**: असमानताको जड देखाउँछ।
- **नकारात्मक पक्ष**: कहिलेकाहीँ अति नकारात्मक देखिन्छ, सकारात्मक पक्षलाई बेवास्ता गर्छ।

३) व्यक्तिवादी मोडेल/उदारवादी .Liberal/Phenomenological Model)

यो मोडेलले लुकेको पाठ्यक्रमलाई तटस्थ वा सुधार गर्न सकिने ठान्छ।

- **मुख्य सिद्धान्तकारहरू**:
 - Benson Snyder (The Hidden Curriculum, १९७१)
 - केही हदसम्म Philip Jackson को व्याख्या पनि।
- **मुख्य विचार**: लुकेको पाठ्यक्रमले विद्यार्थीमा तनाव र द्वन्द्व निम्त्याउँछ किनकि औपचारिक र अनौपचारिक अपेक्षा फरक हुन्छन्। यसलाई बुझेर सुधार गर्न सकिन्छ। यसले विद्यार्थीको रचनात्मकता र स्वतन्त्र सोचलाई पनि प्रभाव पार्न सक्छ।
- **उदाहरण**: विद्यार्थीले किताबी ज्ञान सिक्छन् तर स्कूल नियमले रचनात्मकता दबाउँछ। यसलाई सचेत भएर परिवर्तन गर्न सकिन्छ।

४) व्यवस्थापन मोडेलहरू/अन्य आधुनिक .Contemporary Models)

- चिकित्सा शिक्षा वा उच्च शिक्षामा **Hidden Curriculum Management Model** जस्ता मोडेलहरू बनेका छन् जसले लुकेको पाठ्यक्रमलाई नियन्त्रण वा सकारात्मक बनाउने तरिका सुझाउँछन्।
- नेपालको सन्दर्भमा राष्ट्रिय पाठ्यक्रम फ्रेमवर्क ()CDC, २०७१ ले समग्र विकासमा जोड दिन्छ (जसमा लुकेको पाठ्यक्रमलाई सकारात्मक बनाउने प्रयास हुन्छ।

यी मोडेलहरूको तुलना (संक्षिप्त तालिका जस्तो व्याख्या)

- कार्यात्मकवादी: समाजलाई स्थिर राख्न राम्रो (positive socialization)
- द्वन्द्ववादी: असमानता कायम राख्ने (reproduction of inequality)
- उदारवादी: तनाव निम्त्याउने तर सुधार गर्न सकिने

नेपाल जस्तो बहुसांस्कृतिक र असमान समाजमा द्वन्द्ववादी मोडेल बढी सान्दर्भिक छ , तर कार्यात्मकवादी मोडेलले अनुशासन र सामाजिक सद्भाव सिकाउन मद्दत गर्छ।

निष्कर्ष

लुकेको पाठ्यक्रमका यी सैद्धान्तिक मोडेलहरूले हामीलाई बुझाउँछन् कि स्कूलमा सिकाइने कुरा किताबमा मात्र सीमित हुँदैन। शिक्षक , नीति निर्माता र अभिभावकले यी मोडेल बुझेर लुकेको पाठ्यक्रमलाई सकारात्मक र समावेशी बनाउन सक्छन्। यसले विद्यार्थीको समग्र विकासमा ठूलो योगदान दिन्छ। (यो व्याख्या Print, Taba, Ornstein & Hunkins जस्ता सन्दर्भसँग पनि जोडिएको छ जसले पाठ्यक्रम विकासमा सामाजिक पक्षलाई महत्व दिन्छन्।) लुकेको पाठ्यक्रम शिक्षा प्रणालीको एक महत्वपूर्ण तर अदृश्य भाग हो। यो औपचारिक पाठ्यक्रम जतिकै प्रभावशाली छ। यसलाई बुझेर शिक्षक, अभिभावक र नीति निर्माताले विद्यार्थीको राम्रो भविष्य बनाउन सक्छन्। नेपाल जस्तो विविधतायुक्त देशमा यसले समानता र सामाजिक सद्भाव बढाउन मद्दत गर्छ।

प्रश्नहरू

१ छोटो उत्तर आउने प्रश्नहरू

१. लुकेको पाठ्यक्रमको परिभाषा दिनुहोस्।
२. लुकेको पाठ्यक्रमका कुनै दुई मुख्य विशेषताहरू उल्लेख गर्नुहोस्।
३. लुकेको पाठ्यक्रमका प्रमुख घटकहरू मध्ये कुनै तीन उल्लेख गर्नुहोस्।
४. नेपालको सन्दर्भमा लुकेको पाठ्यक्रमको कुनै दुई उदाहरण दिनुहोस्।
५. लुकेको पाठ्यक्रमको सकारात्मक प्रभाव मध्ये कुनै दुई उल्लेख गर्नुहोस्।

२ लामो उत्तर आउने प्रश्नहरू वटा ५)

१. लुकेको पाठ्यक्रमको अवधारणा स्पष्ट गर्दै यसको परिभाषा, विशेषताहरू र घटकहरूको विस्तृत व्याख्या गर्नुहोस्। नेपालको शिक्षा प्रणालीमा यसको सान्दर्भिकता पनि उल्लेख गर्नुहोस्।

२. लुकेको पाठ्यक्रमका उदाहरणहरू दिँदै यसको महत्व र प्रभावहरू (सकारात्मक तथा नकारात्मक दुवै) को विस्तृत विश्लेषण गर्नुहोस्। नेपालको सन्दर्भमा उदाहरण सहित व्याख्या गर्नुहोस्।

३. लुकेको पाठ्यक्रमलाई सकारात्मक बनाउन शिक्षक, स्कूल प्रशासन र नीति निर्माताले अपनाउन सक्ने उपायहरूको विस्तृत चर्चा गर्नुहोस्। यसले विद्यार्थीको समग्र विकासमा कसरी योगदान दिन्छ ?

४. लुकेको पाठ्यक्रमका सैद्धान्तिक मोडेलहरूको वर्णन गर्नुहोस्। विशेष गरी कार्यात्मकवादी मोडेल र द्वन्द्ववादी/समालोचनात्मक मोडेलको तुलना गर्दै नेपालको शिक्षा सन्दर्भमा कुन बढी सान्दर्भिक छ भन्ने तर्क प्रस्तुत गर्नुहोस्।

५. लुकेको पाठ्यक्रमका सैद्धान्तिक मोडेलहरू (कार्यात्मकवादी, द्वन्द्ववादी, उदारवादी र आधुनिक मोडेलहरू) को संक्षिप्त व्याख्या गर्दै यिनीहरूको तुलना गर्नुहोस्। यसले शिक्षा समाजशास्त्रमा कस्तो योगदान दिन्छ भन्ने निष्कर्ष निकाल्नुहोस्।

१. लुकेको पाठ्यक्रमको अवधारणा पहिलो पटक कसले प्रस्तुत गरेका थिए ?

A) Samuel Bowles

B) Philip W. Jackson

C) Pierre Bourdieu

D) Henry Giroux

२. लुकेको पाठ्यक्रमलाई कुन रूपमा परिभाषित गरिन्छ ?

A) औपचारिक रूपमा पाठ्यपुस्तकमा लेखिएको पाठ्यक्रम

B) अतिरिक्त क्रियाकलापहरू मात्र

C) परीक्षामा मात्र आधारित मूल्यांकन प्रक्रिया

D) स्कूलमा अनजानमा सिकिने अनौपचारिक नियम, मूल्य र व्यवहारहरू

३. लुकेको पाठ्यक्रमको मुख्य विशेषता मध्ये एक होइन ?

- A) यो अप्रत्यक्ष र अनौपचारिक हुन्छ
B) यो दीर्घकालीन प्रभाव पाछै
C) यो स्पष्ट रूपमा शिक्षकले सिकाउँछन्
D) यो सबै विद्यार्थीमा फरक प्रभाव पार्न सक्छ

४. लुकेको पाठ्यक्रमका प्रमुख घटकहरू मध्ये कुन एक होइन ?

- A) शिक्षकको व्यवहार र रोल मोडे
B) स्कूलको नियम र अनुशासन प्रणाली
C) औपचारिक पाठ्यपुस्तकको सामग्री
D) सहपाठीहरूको अन्तरक्रिया

५. नेपालको सन्दर्भमा लुकेको पाठ्यक्रमको एउटा उदाहरण के हो ?

- A) किताबी परीक्षाको तयारी
B) गणितको सूत्र रट्ने
C) राष्ट्रिय गान बज्दा सबै उभिने र हात जोड्ने
D) विज्ञान प्रयोगशाला प्रयोग

६. लुकेको पाठ्यक्रमको मुख्य सकारात्मक प्रभाव के हो ?

- A) सामाजिक असमानता बढाउने
B) अनुशासन, जिम्मेवारीबोध र सामाजिक सीप विकास गर्ने
C) केवल किताबी ज्ञान सीमित गर्ने
D) प्रतिस्पर्धा घटाउने

७. लुकेको पाठ्यक्रमलाई सकारात्मक बनाउन सबैभन्दा महत्वपूर्ण उपाय के हो ?

- A) यसलाई पूर्ण रूपमा हटाउने
B) शिक्षकहरूले सकारात्मक रोल मोडेलिङ गर्ने र समावेशी वातावरण बनाउने
C) केवल औपचारिक पाठ्यक्रममा ध्यान दिने
D) नियमहरू हटाउने

८. कार्यात्मकवादी मोडेल (Functionalist Model) अनुसार लुकेको पाठ्यक्रमको मुख्य उद्देश्य के हो ?
A) असमानता कायम राख्ने

B) व्यक्तिगत स्वतन्त्रता मात्र दिने

C) विद्यार्थीको प्रतिरोध बढाउने

D) समाजलाई स्थिर र एकताबद्ध राख्न सामाजिकरण गर्ने

९. द्वन्द्ववादी/समालोचनात्मक मोडेल (Conflict/Critical Model) मा Bowles र Gintis ले कुन सिद्धान्त प्रस्तुत गरे ?

A) Cultural Capital B) Correspondence Principle

C) Crowds, Praise and Power D) Phenomenological View

१०. यी मोडेलहरू मध्ये कुनले लुकेको पाठ्यक्रमलाई समाजमा असमानता दोहोर्‍याउने माध्यम ठान्छ ?

A) कार्यात्मकवादी मोडेल B) उदारवादी/व्यक्तिवादी मोडेल

C) द्वन्द्ववादी/समालोचनात्मक मोडेल D) आधुनिक व्यवस्थापन मोडेल

३ उत्तर कुञ्जीका

१. b	२. d	३. c	४. c	५. c	६. b	७. b	८. d	९. b	१०. c
------	------	------	------	------	------	------	------	------	-------